

“LANETLENECEK BİR RUH, TEKMELENECEK BİR BEDEN”: ŞİRKETLERİN, “İNSAN” HAKLARI OLABİLİR Mİ?

Engin YILDIRIM*

Şirketlerin insan olduğuna, Teksas
birisini idam ettiği inancağım.

(Wall Street’i İşgal Et Hareketinin bir pankartı)

ÖZET

Kar amaçlı tüzel kişi olan şirketler gerek uluslararası gerekse de ulusal düzeyde insan haklarının sağladığı güvencelerden gittikçe artan bir şekilde yararlanmaya çalışmaktadırlar. Şirketlerin, sözleşme özgürlüğü, adil yargılanma ve mülkiyet gibi haklardan yararlanırken, son yıllarda özel hayatın korunması ve din özgürlüğü gibi geleneksel olarak onlarla özdeşleşmeyen alanlarda da hak öznesi olma iddialarında bulduklarını görmekteyiz. Bu çalışma, şirketlerin “insan” haklarının öznesi olup olmayacakları tartışmasından hareketle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Amerikan Yüksek Mahkemesi ve Türk Anayasa Mahkemesinin şirketlerin hak ihlali iddiaları karşısındaki tutumlarını incelemektedir. Çalışmada, şirketlerin korunması gereken hakları olmakla beraber bunların insan hakları bağlamında genişletilmesinin insan haklarının korunması ve geliştirilmesine çok fazla katkı yapmayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şirketler, insan hakları, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, Türk Anayasa Mahkemesi

* Anayasa Mahkemesi

A SPIRIT TO BE DAMNED, A BODY TO BE KICKED: CAN COMPANIES HAVE HUMAN RIGHTS?

ABSTRACT

For-profit corporations have been increasingly making attempts to benefit from human rights protections both at the international and national levels. While they have been a beneficiary of freedom of contract, the right to fair trial and the right to property, they have claimed to be right holders of such human rights as the right to privacy and freedom of religion traditionally not associated with the corporation. This study first examines whether corporations may become human rights subject. Then, it moves on to analyse some important rulings of the European Court of Human Rights, the Supreme Court of the United States and the Constitutional Court of Turkey on claims of corporate “human” rights. We conclude that while corporations have some essential fundamental rights, extending human rights protection for corporations is unlikely to contribute to the protection and strengthening of human rights.

Keywords: Corporations, human rights, European Court of Human Rights, Supreme Court of the United States, Constitutional Court of Turkey

GİRİŞ

18. yüzyıl İngiltere'si Adalet Bakanlarından Edward Thurlow, bir şirket (*corporation*)¹ hakkındaki ceza davasında “lanetlenecek bir ruhu ve tekmelenecek bir bedeni olmayan şirketlerin vicdan sahibi olmalarının beklenmemesi” gerektiğini ifade etmişti². Şirket gibi hukukun meydana getirdiği cansız varlıkların vicdan sahibi olup olamayacakları tartışmasını bir tarafa bırakırsak, şirketlerin gerek devlet gerekse de üçüncü kişiler tarafından mağdur edilebilecekleri hukuk sistemlerince kabul edilmektedir. İnsan hakları hukukunda ise şirketler yakın bir zamana kadar mağdur edilen değil, genellikle mağdur eden bir taraf olarak algılanmaktaydı.

Bireyi, devlet iktidarından kaynaklanan hak ihlallerine karşı korumak amacıyla ortaya çıkan uluslararası insan hakları hukuku sadece devletlerin değil devlet-dışı aktörlerin de insan hakları ihlallerine neden olabileceğini git-tikçe artan bir şekilde kabul etmeye başlamış ve bu konuyla ilgili olarak çeşitli uluslararası kurallar, normlar ve ilkeler benimsemiştir³. Devlet-dışı aktörler arasında da şirketlerin, özellikle de çok uluslu şirketlerin faaliyetleri insan hakları perspektifinden mercek altına alınmış, bu örgütlerin uluslararası insan hakları hukuku bağlamında sorumluluk taşıyıp taşımadıkları ve bunun hukuki kapsamı geniş bir tartışmaya neden olmuştur⁴. Uluslararası insan hakları

- 1 Şirketin karşılığı olarak İngilizcede kullanılan kelimelerden biri olan *corporation* kavramı diğer tüzel kişilikleri de kapsamaktadır.
- 2 İfadenin orijinali şu şekildedir: “*Did you ever expect a corporation to have a conscience, when it has no soul to be damned, and nobody to be kicked?*”, bkz. <http://www.azquotes.com/author/36796-dward_Thurlow_1st_Baron_Thurlow>, s.e.t. 20.09.2016.
- 3 Bu uluslararası düzenlemeler arasında Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesi, OECD Çok Uluslu İşletmeler Rehberi, ILO Çok Uluslu Şirketler ve Sosyal Politika İle İlgili İlkeler Üçlü Bildirgesi ve Birleşmiş Milletler İş Dünyası ve İnsan Hakları Rehber İlkeleri öne çıkmaktadır.
- 4 İlgili geniş yazından bir seçki yapmak gerekirse bkz: Addo, K. Michael (2014), ‘**The Reality of the United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights**’, Human Rights Law Review, S:1, C:14, s.133-147; McCorquodale, Robert (2013), ‘**Pluralism, Global Law and Human Rights: Strengthening Corporate Accountability for Human Rights Violations**’, Global Constitutionalism, S:2, C:2,s. 287-315; Nolan, Justine (2013), ‘**The corporate responsibility to respect rights: soft law or not law**’: Deva, Surya/Bilchitz, David (Editörler), **Human Rights Obligations of Business: Beyond the Corporate Responsibility to Respect?** Cambridge, Cambridge University Press, s. 138-161; Ruggie, John Gerard (2013), **Just Business: Multinational Corporations and Human Rights**, New York, W.W.Norton; Bishop, John Douglas (2012), ‘**The Limits of Corporate Human Rights Obligations and the Rights of for-Profit Corporations: Crag**’, Wesley (Editör), Business and Human Rights, Cheltenham, Edward Elgar, s.74-104; De Brabandere, Eric (2011), ‘**Non-state actors and human rights: Corporate responsibility and the attempts to formalize the role of corporations as participants in the international legal system**’: Jean D’Aspremont (Editör) Participants in the International Legal System: Multiple Perspectives on Non-state Actors International Law, Abington, Routledge, s. 268-283; Knox, John H. (2011), ‘**The Ruggie Rules: Applying Human Rights Law to Corporations**’: Mares, Radu

hukukunda şirketlerin insan hakları alanında sorumluluklarının olup olmadığı tartışılırken, eş zamanlı olarak şirketler insan haklarının sağladığı güvencelerden yararlanmak amacıyla harekete geçmişlerdir. Örneğin uluslararası ekonomi hukukunda şirketler sadece hukuk tüzel kişileri olarak değil, insan haklarının yararlanıcısı özneler olarak çıkarlarını savunmaya başlamışlardır. Bu çerçevede, özellikle uluslararası yatırım tahkim anlaşmazlıklarında şirketler insan hakları hukuku söylemini kullanma eğilimine girerek, ticareti ve yatırımı insan hakları ve anayasal temel haklar adına sınırlayan ulusal mevzuatları aşmaya çalışmaktadırlar⁵. Uluslararası ekonomi hukukunun yanında, bundan çok daha önemli olarak şirketlerin doğrudan insan hakları sözleşmelerinde ve ulusal anayasalarda insan hakları hak öznesi olarak görülme gayretleri de dikkati çekmektedir.

Çalışmamızın temel amacı, kar amaçlı şirketlerin insan haklarından yararlanmalarının ne gibi sonuçlar doğurduğunu veya doğurabileceğini seçilmiş uluslararası ve ulusal düzeylerdeki yargı kararları üzerinden tartışmaktır. Bu bağlamda şu sorulara cevap arayacağız: Şirketler insan haklarının⁶ öznesi olabilir mi? Hangi haklardan yararlanabilirler? Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), Amerikan Federal Yüksek Mahkemesi ve Türk Anayasa Mahkemesinin konuya yaklaşımları nedir? Bu yargı organlarının kararları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar nelerdir? AİHM ve Amerikan Yüksek Mahkemesi kararlarını seçmemizin en önemli nedeni bu iki yüksek mahkemenin insan hakları ve anayasal haklar alanlarında önde gelen yargı organı olmalarından kaynaklanmaktadır. AİHM'in, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini (AİHS) şirket başvurularında nasıl yorumladığı ve tarihsel olarak şirketlerin anayasal temel haklarını genişletme eğiliminde olan Amerikan Yüksek Mahkemesinin

(Editör.) *The UN Guiding Principles on Business and Human Rights: Foundation and Implementation*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers Brill NV, s. 51-83; Wettstein, Florian (2009), *Multinational Corporations and Global Justice: Human Rights Obligations of a Quasi-Governmental Organization*, Stanford, Stanford University Press; Clapham, Andrew (2006), *Human Rights Obligations of Non-State Actors*, Oxford, Oxford University Press.

Konuyla ilgili sınırlı sayıdaki Türkçe yazın için bkz: Yıldırım, Engin (2015), 'Potansiyel Leviathan Olarak Çok Uluslu Şirketler ve İnsan Hakları', Demokrasi Platformu, S: 37, s.1-24; Yıldırım, Engin (2014), 'Şirketler ve İnsan Hakları: BM İş Hayatı ve İnsan Hakları Rehber İlkelerinin Eleştirel Değerlendirilmesi', Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu VI, İstanbul, Petrol-İş Yayınları, s: 385-404; Kıvılcım, Zeynep, (2010), 'Ulus-Aşırı Şirketler ve İnsan Hakları: Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Örneği', Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, S:3 C:65, s. 87-122.

5 Işıksel, Türküler (2016), *The Rights of Man and the Rights of the Man-Made: Corporations and Human Rights*, Human Rights Quarterly 38(2), s. 294, 296.

6 Bu çalışmada insan hakları ipe temel hakları eş anlamlı olarak kullanacağız.

içtihadları konumuz açısından önem taşımaktadır. Bu iki yargı organı dışında, bireysel başvuru sisteminin kabulüyle şirketlerin Anayasa ve AİHS kapsamında yer alan haklarla ilgili olarak Türk Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru yapma hakkına sahip olmaları, Türk Anayasa Mahkemesinin konuya yaklaşımını sergilemesi açısından önemlidir. Bu nedenle Anayasa Mahkemesinin şirketlerin yaptığı bireysel başvurularla ilgili verdiği kararları da ele alacağız.

Çalışmada, ilk olarak şirketlerin insan hakları öznesi olup olamayacakları konusundaki lehte ve aleyhteki görüşleri değerlendireceğiz. Bunu takiben, AİHM, Amerikan Yüksek Mahkemesi ve Türk Anayasa Mahkemesinin şirketlerin hak ihlali iddiaları hakkındaki belli başlı kararlarını tartışacağız. Daha sonra genel bir değerlendirme ile incelememizi sonuçlandıracağız.

I. ŞİRKETLERİN “İNSAN” HAKLARI: LEHTE ve ALEYHTE GÖRÜŞLER

Bilindiği gibi hukukta hak sahipliği gerçek kişilerle sınırlandırılmamıştır. İnsan hakları belgeleri ve anayasalarda yer verilen haklar esas olarak gerçek kişiler için getirilmişse de, bu hakların en azından bazılarında tüzel kişiler de yararlanabilmektedir. Türk hukukunda genel olarak kabul gören bir tanıma göre “bağımsız bir varlığa sahip olan ve insanlar tarafından iktisadi ve toplumsal hayatın gereklilikleri karşısında belli bir amacı yerine getirmek için oluşturulan ve süreklilik arzeden insan ve mal toplulukları” tüzel kişi olarak nitelendirilmektedir⁷. Günlük konuşmada kişi ile insan kastedilirken, hukukta kişi ile bir hak ve yükümlülükler nesnesi ifade edilmektedir. Gerçek bir fiziksel varlığı olmayan tüzel kişiler kendilerini meydana getiren gerçek kişilerden bağımsız bir kişiliğe sahip olup kendi başlarına birer hak öznesidirler. Türk Medeni Kanununun 48. maddesine göre tüzel kişiler, cins, yaş, hısımlık gibi yaradılış gereği insana özgü niteliklere bağlı olanlar dışındaki bütün haklara ve borçlara ehildir. Dolayısıyla, tüzel kişiler, Anayasada yer alan temel haklar ve özgürlüklerden kendi doğalarına uygun olanlardan yararlanabilecektir.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (İHEB), hak öznesi olarak herkes kavramını kullanmaktadır ve buradaki herkesin içine sadece insanlar girmektedir. İHEB bağlamında şirketler de dâhil olmak üzere tüzel kişilerin sa-

7 Akipek, Jale G./Akıntürk, Turgut/Kahraman, Derya Ateş (2014) **Türk Medeni Hukuku Başlangıç Hükümleri Kişiler Hukuku** 1. Cilt, İstanbul, Beta, s. 509.

dece yükümlülükleri değil, aynı zamanda hakları da vardır⁸. BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (MSHS) ve Amerikalılar Arası İnsan Hakları Sözleşmesi, hak sahipliğini sadece gerçek kişilere tanımışken, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), tüzel kişileri de hak öznesi olarak kabul etmiştir. MSHS Birinci Ek Protokolün Birinci maddesi de sadece bireylerin başvurularının kabul edileceğini belirtmektedir. Nitekim İnsan Hakları Komitesi 1989'da verdiği bir kararda bunu ifade etmiştir⁹.

Şirketlerin insan haklarından yararlanabileceğini söylemek ilk bakışta çok saçma ve anlamsız gelebilir ancak şirketlerin tüzel kişi olarak pek çok hukuk sisteminde sahip olduğu hakları düşünürsek bu görüşü benimseyenlerin iddialarının o kadar da anlamsız ve temelsiz olmadığı söylenebilir. Şirketler gerek AİHS sisteminde gerek ABD anayasal düzeninde, gerekse de anayasa mahkemelerine başvuru yapmalarının açık olduğu ülkelerde temel haklarının ihlal edildiği iddiasıyla mahkemelerde dava açabilmektedirler. Buna ek olarak insan hakları hukukuyla uluslararası yatırım hukukunun gerçek ve tüzel kişileri devlete karşı koruma anlamında taşıdığı benzerlikler yatırım tahkim davalarında da şirketlerin haklarını savunurken insan hakları söylemine başvurmalarını kolaylaştırmıştır¹⁰.

Bazı ülkelerin anayasalarında tüzel kişilerin hak öznesi olduğu açıkça belirtilmiştir. Örneğin, Federal Alman Anayasasının 19(3) fıkrasına göre yerli tüzel kişiler de, nitelikleri gereği uygulanabildiği ölçüde temel haklardan yararlanırken, Portekiz Anayasasının 12(2) fıkrası da tüzel kişilerin yapılarına uygun haklara sahip olduklarını kabul etmiştir¹¹. İtalya Anayasası 2. maddesinde Cumhuriyetin, bir birey olarak ve kişiliğini ifade ettiği sosyal gruplarda, insanın dokunulmaz haklarını tanıdığı ve garanti ettiği belirtilmektedir. Benzer şekilde, Güney Afrika Anayasasının 8(4) fıkrasında tüzel kişilerin “Temel Haklar Bildirgesinde yer alan hakların niteliği ve tüzel kişilerin niteliğine uygun olarak Temel Haklar Bildirgesinde yer alan haklardan” yararlanabile-

8 Dhooge, Lucien J. (2007), ‘Human rights for transnational corporations’ Journal of Transnational Law and Policy, S: 2, C: 16, S: 2, s. 205.

9 Harding, Christopher/Kohl, Uta/Salmon, Naomi (2008), **Human Rights in the Market Place: The Exploitation of Rights Protection by Economic Actors**, Aldershot, Ashgate, s. 25.

10 Gemalmaz, H.Burak (2013), ‘Uluslararası Yatırım Tahkimi Hukuku ve İnsan Hakları Hukuku İlişkisi Üzerine Başlangıç Notları’: Uluslararası Tahkim Kongresi Tebliğ Kitabı, Ankara, Adalet Yayınevi, s.56-57.

11 Gözler, Kemal (2011), **Anayasa Hukukunun Genel Teorisi** (Cilt II), Bursa, Ekin, s. 530.

cekleri ifade edilmiştir¹². Bütün bu hükümlerden, örneğin dini bir kuruluşun din özgürlüğünden, bir siyasi parti, dernek, sendika ve vakfın da örgütlenme özgürlüğünden kurumsal olarak yararlanabileceği sonucu çıkmaktadır. Öte yandan, kar amaçlı bir şirketin, mesela, din özgürlüğünün olduğunu söylemek, en azından bilişsel olarak, kolay değildir, ancak ileride göreceğimiz gibi Amerikan Federal Yüksek Mahkemesi 2013’de verdiği bir kararında tam da bunu söylemiştir.

Türk Anayasasının 12. maddesinde, “Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir” denilmektedir. Buradaki, herkes kavramının insan ya da kişi olarak kabul edildiğini, kişinin de şirketler de dâhil olmak üzere tüzel kişilikleri de kapsadığını düşünürsek bu maddeden tüzel kişilerin de kişiliklerine bağlı olmak kaydıyla temel haklara sahip olduğunu, en azından kuramsal olarak söylemek mümkündür. Bununla birlikte, Türk Anayasa yazınındaki hâkim anlayışa göre tüzel kişilerin hak sahibi olması “kuraldan ziyade istisnai bir durum” olduğundan, bunlar ancak anayasa ve kanunlarda açıkça belirtilen hakların öznesi olabilirler¹³. Bu çerçevede, mülkiyet, sözleşme ve hak arama hürriyeti Türk hukukunda tüzel kişilerin en çok başvurdukları temel haklar olarak öne çıkmaktadır.

Şirketlerin de insan haklarından yararlanması gerektiği düşüncesi genel olarak kabul gören insan hakları kavramsallaştırmalarından farklı bir temele dayanmaktadır. İnsan haklarını, “standart tehlike ve tehditlere karşı kurumsal olarak korunması gereken acil ve öncelikli çıkarlar” olarak tanımlayan Beitz’e göre bu haklar insan haysiyeti veya insanlıktan değil “küresel siyasi hayatın normları olmalarından türemektedirler”¹⁴. Bu durumda insan hakları insan haysiyeti ve insancılığa dayanan temellerinden soyutlanmakta, gerçek ve tüzel kişiler arasındaki farklılıklar ortadan kalkmakta ve kişilik hakkı olan herkes, kar amaçlı şirketler de dâhil olmak üzere insan haklarının öznesi haline gelmektedir.

Şirketlerin insan haklarının öznesi olduğunu savunan görüşlerin odak noktasını bu durumun getirdiğine inanılan faydalar oluşturmaktadır. Bu faydacı yaklaşıma göre, şirketler yapay varlıklar olsa da, insanlar tarafından kuru-

12 Dhooge, s. 223.

13 Bu görüşe örnek olarak bkz. Gözler, s. 531.

14 Beitz’den aktaran Lafont, Cristina, (2016), ‘Should We Take the Human out of Human Rights? Human Dignity in a Corporate World’, <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2768881> s.e.t. 23.08.2016.

lup, işletildiklerinden şirketlerin temel haklara sahip olmasında hem bireysel hem de toplumsal fayda vardır¹⁵. Bu durum her şeyden önce hukukun üstünlüğünün güçlenmesine neden olacaktır¹⁶. Şirketlerin keyfi idari uygulamalara maruz kalması hukuk devleti ve hukukun üstünlüğü kavramlarına zarar verdiği gibi olumsuz ekonomik sonuçlar doğurarak toplum refahını da etkileyebilir¹⁷. Bu açıdan bakıldığında şirketlerin temel hak öznesi olmaları gerçek kişilerin haklarını ve refahını korumak gibi işlev görmektedir. Şirketlerin insan haklarından yararlanması toplumsal refaha katkı yaparak, bu bağlamda insan haklarının gelişimine olumlu bir etki yapmaktadır.

Şirketler ve diğer tüzel kişilerin sahip olduğu temel haklar kurumsal haklar olduğu kadar, onları meydana getiren bireylerin haklarını da temsil etmektedir. Şirketlerin doğrudan kendilerinin sahip olduğu hakların yanısıra üyesi olan bireylerden türeyen hakları da mevcuttur¹⁸. Şirketlerin incinecek duyguları yoktur ama şan, şeref ve itibarları zedelenebilir. Bu anlamda mahremiyet veya özel hayata saygı hakkı şirketler için düşünülebilir. Mahremiyeti bireyler, gruplar ve kurumların kendi haklarındaki bilgileri ne zaman, nasıl ve ne ölçüde diğerlerine aktaracağına kendilerinin karar vermesi olarak tanımlarsak şirketlerin de mahremiyet hakkı olabilir¹⁹. Şirketlerin insan haklarından yararlanamaması onları oluşturan kişilerin örgütlenme özgürlüğünün de kısıtlanması anlamına gelecektir²⁰. Bazı temel haklardan yararlanamayacaklarını düşünen kişiler şirket biçimi altında örgütlenmekten kaçınabileceklerdir. Herhangi bir hak şirketler için tanındığında veya şirketler herhangi bir hakkın öznesi olduklarında, söz konusu hakkın şirket üyelerinin haklarını koruyup korumadığına bakmak gerekmektedir²¹.

15 Emberland, Marius (2006), **The Human Rights of Companies: Exploring the Structure of ECHR Protection**, Oxford, Oxford University Press, s.58.

16 Hein, Van Kempen Piet (2011), **“The recognition of legal persons in international human rights instruments: protection against and through criminal justice?”**, Pieth Mark ve Radha Ivory (Editörler), *Corporate Criminal Liability: Emergence, Convergence and Risk*, Dordrecht, Springer, s. 387.

17 Oliver, Peter (2015), **“Companies and Their Fundamental Rights: A Comparative Perspective”**, *International and Comparative Law Quarterly* S:3, C:64, s. 662.

18 Orts Eric W. ve Amy Sepinwall (2015), **“Privacy and Organizational Persons”**, *Minnesota Law Review* S:6, C:99, s. 2291-2.

19 Westin, Alan (1967), **Privacy and Freedom**, New York, Atheneum, s. 7.

20 Scolnicov, Anat, (2013), **Lifelike and Lifeless in Law: Do Corporations Have Human Rights?** University of Cambridge Faculty of Law Research Paper No. 13/2013 <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2268537>, s.e.t. 08.09.2016.

21 Pollman, Elizabeth, (2014) **“A Corporate Right to Privacy”**, *Minnesota Law Review*, S:1, C:99 (1), s. 54.

Şu ana kadar şirketlerin insan haklarından yararlanması gerektiği yönündeki görüşlerin temel iddialarına değindik. Burada sorun şirketlerin temel haklara sahip olup olmamalarından ziyade hangi haklardan ne derece yararlanabilecekleridir. Eğer şirketi oluşturan gerçek kişilerin haklarının korunması ölçütünü benimserseniz, şirketler, en azından kuramsal olarak, her temel hakkın öznesi olabileceklerdir. Bir araştırmacının taslak olarak hazırladığı “Çok Uluslu Şirketler (ÇUŞ) ve Diğer İşletmelerin Hakları Evrensel Bildirgesi” belki de ileride somut bir gerçekliğe dönüşecektir²². İnsan olmayan varlıklar için insan haklarının sağladığı güvencelerin yaygınlaştırılması insanların insan haklarını koruma ve pekiştirmede son derece sakıncalı sonuçlar doğurabilir. Her konu, dava, şikâyet ve iddianın kendisini insan hakları söylemiyle ifade etmesi, insan haklarını değersizleştirir. İnsan haklarının kökeninde insanın sırf insan olmasından kaynaklanan birtakım temel haklara sahip olduğu düşüncesi yatmaktadır. İnsan hakları hukukunun amacı insanların hayatlarını etkileyen güçlü kurumları hesap verebilir hale getirerek iktidarın/gücün sınırlandırılması, dizginlenmesi olmuştur²³. Şirket denince akla güç ve maddi olanaklar gelmektedir. Küresel dünya şartları altında büyük şirketler, birey ve toplulukların hayatlarını etkileyebilecek önemli bir iktisadi, siyasi ve toplumsal güce ulaşmışlardır. Kar etmek amacıyla kurulan şirketlerin insan hakları olduğunu söylemek kavramsal bir oksimorondur. Şirketlerin insan haklarından kendi doğalarını aşan bir şekilde yararlandırılması insan haklarının içinin boşaltılması ile eşdeğerdedir²⁴.

İnsan haklarından ziyade kişilik hakları olduğu kabul edilen şirketlerin mülk sahibi olma, sözleşme yapma ve dava açma haklarına sahip olmaları konusunda bir tereddüt bulunmamaktadır. Şirketin tüzel kişilik olmasıyla insan haklarına sahip bir kişilik olması aynı şey değildir. Gerçek kişiler devletten önce de vardı ve gerçek kişi olmalarını devlete borçlu değildirler²⁵. Onlar ve onların kişisel işletmeleri ve ortaklıkları hükümete karşı anayasal haklar ileri sürebilirler ama şirket tüzel kişileri için bu kolay bir şey değildir, çünkü şirketler devletin yarattığı bir varlık olduğundan, kurulurken devletçe onlara tanıyan haklardan başka hak ileri süremezler²⁶.

22 Bkz. Dhooge, s. 245-247.

23 Emberland, s.2.

24 Grear, Anna (2006), ‘Human Rights-Human Bodies? Some Reflections on Corporate Human Rights Distortion, The Legal Subject, Embodiment and Human Rights Theory’, Law and Critique, S:2, C:17, s. 171.

25 Ciepley, David (2013), ‘Neither Persons nor Associations: Against Constitutional Rights for Corporations’, Journal of Law / Courts, S:2, C:1, s. 223.

26 Ciepley, s. 231.

Şirketler haklarını kendilerini oluşturan ve içinde yer alan gerçek kişiler üzerinden alsalar bile, bu gerçek kişilerin şirket tüzel kişiliğiyle özdeşleştiği anlamına gelmez. Şirket tüzel kişiliği arkasındaki insana indirgenemez, çünkü tüzel kişilik ona gerçek kişilerden ayrı bir kişilik kazandırmaktadır. Şirketlerin kendi iktisadi ve sosyal işlevlerini yerine getirmelerine katkı sağlayacak haklara sahip olmaları gerekirse de bu mensuplarının sahip olduğu insan haklarının şirket tüzel kişiliğine aktarılacağı anlamına gelmemelidir. Bir şirketin hak ihlaline uğradığında karşılaştığı zararlar, bir insanın insan hakkı ihlal edildiğinde uğradığı zarar, keder ve fiziksel ve ruhsal acı aynı değildir. Örneğin, şirket bedeni acı çekmezken, yaşayan insan bedeni acıyı çeker ve hiseder.

Küresel büyük şirketler çeşitli hakları kendi amaçları doğrultusunda çarpıtılabilmektedirler. Mesela sağlık hakkının, ilaç araştırmalarının patent haklarının korunmasıyla sağlanacağını iddia etmektedirler²⁷. Benzer şekilde, daha önce de değindiğimiz gibi uluslararası ekonomi hukukunda yatırımcı, yatırım yaptığı devletin hukuka aykırı olan eylemlerine karşı yatırım tahkimine başvurduğunda insan hakları hukukundan faydalanabilmektedir. Yatırımcıların genelde yatırım yaptıkları ülkelerden çok daha büyük iktisadi güce sahip büyük şirketler olmaları bunların insan hakları hukukunu kendi çıkarları için istismar etmelerine neden olabilmektedir²⁸. Yatırımcıların hakkı ile ev sahibi devletteki halkın anayasal hakları zaman zaman çatışabilmektedir. Mesela, bir İspanyol şirketinin zehirli kimyasallar için bir yerleşim yerinin yakınlarında atık saha kiraladığı Meksika'da devletin sözleşmeyi anayasal gerekçelerle feshetmesi üzerine ilgili şirket uluslararası tahkime başvurmuş, Tahkim de Meksika-İspanya ikili yatırım antlaşmasının Meksika tarafından ihlal edildiği sonucuna ulaşmıştır²⁹. Bu kararda ilgili hakem heyeti hem AIHM hem de Amerikan İnsan Hakları Mahkemesi kararlarını zikrederek davacının yatırımına yapılan müdahalenin *de facto* kamulaştırma teşkil ettiğini hükme bağlamıştır³⁰.

Şirketlerin insan haklarından yararlanmalarıyla ilgili yukarıda değindiğimiz tartışmalar devam ederken şirketler fiiliyatta bu hakları çeşitli uluslararası ve ulusal mahkemelerde ileri sürebilmektedirler. Bu çerçevede, AIHM ve Amerikan Yüksek Mahkemesinin konuyla ilgili kararları şirketlerin insan haklarının öznesi olarak görülüp görülmediklerinde büyük önem taşımaktadır.

27 Grear, (2006), s. 177.

28 Gemalmaz, s.59-60.

29 Tecnicas Medioambientales Tecmed SA v. Mexico, ICSID Case No ARB(AF)/00/2, Award of 29 May 2003, <https://icsid.worldbank.org/ICSID/FrontServlet?requestType=CasesRH/actionVal=showDoc/docId=DC60_2_En/caseId=C186>, § 201, s.e.t. 02.09.2016.

30 ibid.

I. ŞİRKETLER, MAHKEMELER VE İNSAN HAKLARI

A. AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ

Liberal bir temele dayanan AİHS’de, doğrudan özel teşebbüslere bir atıf yapılmamakla beraber serbest piyasa ekonomisi önemli bir role sahiptir³¹. İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme başlığını taşıyan AİHS sadece insan haklarını değil temel özgürlükleri de güvence altına almayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla Sözleşme insan haklarını ve temel hakları eş anlamlı görmektedir³². AİHS, benzeri insan hakları sözleşmelerinden farklı olarak temel haklardan olan mülkiyet hakkının kapsamına sadece gerçek kişileri değil tüzel kişileri de almıştır. Ek Protokol 1, 1. maddenin ilk fıkrası her gerçek ve tüzel kişinin mal ve mülk dokunulmazlığına saygı gösterilmesini isteme hakkı olduğunu güvence altına almaktadır. Burada kast edilen tüzel kişiler arasında kar amaçlı ticari ortaklıklar da girmektedir.

Sözleşmenin diğer maddelerinde ve Ek Protokollerinde tüzel kişilerden hak sahibi olarak bahsedilmemesi onların diğer haklarla ilgili koruma alanı dışında kaldığı anlamına gelmemektedir. Sözleşmenin 1. maddesi taraf devletlerin kendi yetki alanları içinde bulunan herkesin, bu Sözleşme’nin birinci bölümünde açıklanan hak ve özgürlüklerden yararlanmalarını sağlayacaklarını ifade etmektedir. Buradaki herkesin gerçek kişilerin yanında tüzel kişileri de kapsadığı açıktır. Sözleşmenin 34. maddesi de “İşbu Sözleşme ve Protokollarında tanınan hakların Yüksek Sözleşmeci Taraflardan biri tarafından ihlalden zarar gördüğü iddiasında bulunan her gerçek kişi, hükümet dışı her kuruluş veya kişi grupları Mahkeme’ye başvurabilir” demektedir. Dolayısıyla özel hukuk tüzel kişilerine de başvuru hakkı tanınmıştır. Tüm başvuru sahipleri gibi şirket tüzel kişiliğinin de başvuru yapabilmesinin ön şartı kamu gücünden kaynaklanan bir hak ihlalden doğrudan etkilenmesi yani mağdur olmasıdır. Bu iki madde dışında, Sözleşmenin 10. maddesi de dolaylı olarak basın yayın alanında faaliyet gösteren kar amaçlı tüzel kişilere koruma sağlamaktadır. AİHS’nin adil yargılanma hakkını düzenleyen 6. maddesi, kanunsuz ceza olmayacağını güvence altına alan 7. maddesi, 8. maddesindeki özel hayatın ve aile hayatının korunması hakkı, ayrımcılığı yasaklayan 14. maddesi ve hakların sınırlandırılmasını kısıtlayan 18. maddeleri de tüzel kişilere uygulanabilmektedir. Hak ihlali iddiasında bulunan şirketler özellikle adil yargılanma hakkını başvurularında sık sık kullanmaktadır. Düşünce, vicdan ve din özgür-

31 **Emberland**, s.39-42.

32 **Emberland**, s.30.

lüğünü koruyan 9. madde ile örgütlenme özgürlüğüyle ilgili olan 11. madde gerçek kişiler için olduğu kadar siyasi parti, dernek, sendika, kilise gibi tüzel kişilikler için de güvence sunmaktadır. AİHS sisteminde dini veya felsefi amaç taşıyan ve kar amacı gütmeyen tüzel kişiler 9. madde korumasından yararlanabilirken kar amaçlı tüzel kişiler bu madde kapsamı dışında tutulmaktadır³³. AİHS'nin 9. maddesinde hak öznesi "herkes" olarak ifade edilmiş ve tüzel kişilerden açıkça sözedilmemiştir ancak AİHM birçok kararında 9. maddede öngörülen hükmün dinsel grupları ve örgütlenmeleri de kapsadığını belirtmiştir. Örneğin Fransa'ya karşı açılan *Cha'are Shalom Ve Tsedek* davasında Musevi inancına sahip bir grup tarafından kurulan dernek, dini ritüellere uygun olarak hayvan kesimi yapma talebinin Fransız hükümeti tarafından reddedilmesi üzerine din özgürlüğünün ihlali iddiasıyla AİHM'e başvurmuştur. Mahkeme, derneğin talebini, 9. maddenin kapsamı içerisinde değerlendirmiş, ancak ihlal bulmamıştır³⁴.

Bu maddelere karşılık Sözleşmenin, yaşam hakkını koruyan 2. maddesi, hiç kimsenin işkence veya insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele veya cezaya tabi tutulamayacağını güvence altına alan 3. maddesi, özgürlük ve güvenlik hakkını düzenleyen 5. maddesi ve 12. maddedeki evlenme hakkı sadece gerçek kişiler için geçerlidir.

Kar amacı taşıyan tüzel kişilerin gerçek kişilere göre daha çok imkân ve kaynaklara sahip olmalarından dolayı daha kolay dava açabilecekleri, bunun da AİHM'nin gerçek kişilerin hak ihlalleri iddialarına yeterli vakit ayıramamasına neden olacağı iddia edilmişse de başvuru istatistikleri bu endişenin yersiz olduğunu ortaya koymaktadır³⁵. AİHM'e yapılan şirket başvuruları ağırlıklı olarak büyük şirketlerden ziyade küçük ve orta ölçekli şirketler tarafından yapılmaktadır³⁶. Bu başvurular, genellikle adil yargılanma ve mülkiyet hakkına yönelik ihlal iddialarını içermektedir.

Mahkemenin özel hukuk tüzel kişileri hakkındaki ilk kararı ifade özgürlüğünün ihlali sonucuna ulaştığı *Sunday Times* başvurusudur. AİHM, *Sunday Times* kararında gazete tüzel kişiliğini korumadan gazetecilerin ifade

33 Cismas, Ioana ve Stacy Cammarano, (2016), 'Whose Right and Who's Right? The US Supreme Court v. The European Court of Human Rights on Corporate Exercises of Religion', Boston University International Law Journal S:1, C:34, s. 8.

34 *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France*, AİHM, Başvuru No. 27417/95, K.T. 27.10.2000. Bu ve bundan sonra ele alınacak AİHM kararları, Mahkemenin resmi internet sitesi olan hudoc.echr.coe.int adresinden alınmıştır.

35 *Emberland*, s. 30.

36 *Emberland*, s.12.

özgürlüğünün korunamayacağına vurgu yapmıştır³⁷. Mahkeme, bu kararda hak sahibinin şirket olmasını ve temelinde yatan kar amacını tartışmayarak şirketlerin ifade özgürlüğü ihlali iddialarında onların tüzel kişi olmaları ve kar amacı taşımalarını bir sorun olarak değerlendirmemiş olmaktadır³⁸. Mahkeme, Sözleşmenin 10. maddesinin hem gerçek hem de tüzel kişiler için geçerli olduğunu daha açık bir şekilde *Autronic* kararında açıkça vurgulamıştır³⁹. Bu davada, AİHM, kamuya açık bir fuar alanında o zamanki Sovyetler Birliği'ne ait telekomünikasyon uydusu üzerinden özel kullanım amaçlı şifreli olmayan yayınları reklam amaçlı yayınlamak isteyen şirketin yayınlarının izne bağlanmasını 10. madde yönünden bilgi alma hakkının ihlali olarak değerlendirmiştir⁴⁰. Bu ve benzeri başka kararlarda AİHM, özel sektör medya kuruluşlarının ifade özgürlüğünü güvence altına almanın çoğulculuk açısından taşıdığı öneme vurgu yapmaktadır⁴¹. Yayıncı şirketlere çeşitli nedenlerle uygulanan yaptırımların ifade özgürlüğü üzerinde caydırıcı etki yaratmaması⁴² ve demokratik toplumda gereklilik ölçütünü karşılması gerekmektedir⁴³. Bu şirketlerin 10. madde kapsamındaki şikâyetlerinde Mahkeme, ifade özgürlüğünün demokratik toplum düzeni açısından taşıdığı önemden hareketle yayıncı tüzel kişilerin kar amacı taşımalarının ve şirket biçiminde örgütlenmelerinin bu haktan yararlanmalarının önünde engel olmadığını ilgili maddenin lafzından da yararlanarak belirtmektedir. AİHM, siyasi ifade ile ticari ifadeyi birbirinden ayırarak bir ürünü satın almayı kamuyu teşvik eden ifadeleri ticari ifade olarak nitelendirmektedir⁴⁴. Siyasi ifade ise ticari amaçlı veya kökenli olabilir ama konuşmacının genel çıkarı ilgilendiren bir tartışmaya katılmasını, katkı sunması Mahkemece beklenmektedir. Sadece kar amaçlı ticari faaliyeti içeren ifadeler yayıncı bir şirket tarafından dile getirilse bile 10. madde korumasından yararlanmamaktadır⁴⁵.

37 *The Sunday Times v. The United Kingdom*, AİHM, Başvuru No: 6538/74, K.T. 26.04.1979, § 65-66. Benzer bir karar için bkz. *News Verlags GmbH / Co. KG v. Austria*, AİHM Başvuru No: 31457/96, K.T. 11.01.2000,

38 **Emberland**, s. 119.

39 *Autronic AG v. Switzerland*, AİHM, Başvuru No: 12726/87, K.T. 22.05.1990, §§ 44-45. Aynı yönde başka bir karar için bkz. *Centro Europa 7 S.r.l. and Di Stefano v. Italy*, AİHM Başvuru No: 38433/09, K.T. 07.06.2012.

40 *Autronic AG v. Switzerland* § 47.

41 *Informationsverein Lentia and Others v. Austria*, AİHM, Başvuru No: 13914/88; 15041/89; 15717/89; 15779/89; 17207/9, §§ 38-42, K.T. 24.11.1993.

42 *Financial Times Ltd and Others v. The United Kingdom*, AİHM, Başvuru No: 821/03, K.T. 15.12.2009; *Axel Springer AG v. Germany*, AİHM, Başvuru No: 39954/08, K.T. 07.02.2012.

43 *Özgür Radyo-Ses Radyo Televizyon Yayın Yapım ve Tanıtım A.S. v. Turkey*, AİHM, Basvuru No:64178/00, 64179/00, 64181/00, 64183/00, 64184/00, KT. 30.03.2006.

44 **Emberland**, s. 118.

45 **Emberland**, s. 118. Konuyla ilgili bir karar için bkz. *Markt Intern Verlag GmbH and Klaus Beerman v. Germany*, AİHM, Başvuru No: 10572/83, § 35-37, K.T. 20.11.1989.

Mülkiyet ve adil yargılanma haklarıyla ilgili ihlal iddiaları şirket başvurularında önemli bir yer tutmaktadır. Hem Komisyon hem de AİHM döneminde şirketlerle ilgili mülkiyet hakkı ihlali içeren önemli kararlar verilmiştir. Örneğin *Stran Greek Refineries* şikâyetinde devletin şirket mallarına el koyması veya yapması gereken mali yükümlülükleri yerine getirmemesi şirketin mülkiyet hakkının ihlal edilmesi sonucunu doğurmuştu⁴⁶. Mülkiyet hak ihlali ile ilgili şirket başvurularında adil yargılanma hakkının ihlal edildiği iddiaları da sık sık dile getirilmektedir. Bu iki hak ihlalinin birlikte değerlendirildiği en önemli davalardan biri Rus petrol devi *Yukos* başvurusu olmuştur. Rusya'nın en büyük vergi mükelleflerinden biri olan başvuru 2002 yılının sonlarından itibaren çok sayıda vergi incelemesine ve vergi yargılamasına maruz kalmış ve bunların sonucunda vergi kaçırmaktan suçlu bulunmuştur. İç hukukta vergi davası derdest iken başvuru mallarına devlet tarafından el konulmuştur. AİHM, *Yukos* hakkında yürütülen vergi değerlendirmesine ilişkin işlemlerle ilgili olarak, şirkete alt derece mahkemelerindeki davaları için yeterli hazırlık süresi verilmemesi nedeniyle 6. maddenin 1. ve 3 (b) fıkralarının ihlal edildiğine karar vermiştir⁴⁷. Mahkeme, ayrıca 2000-2001 vergi değerlendirmeleri sırasında verilen cezaların yasal sürelerine ilişkin olarak yapılan değişikliğin geriye yürütülmesi ve bunun sonucunda cezaların ikiye katlanmasının 1 Numaralı Ek Protokolün 1. maddesinin ihlali olduğu sonucuna varmıştır⁴⁸. Kararda yer alan ilginç bir nokta, Mahkemenin, ayrımcılık yasağıyla ilgili AİHS'in 14. maddesinin tüzel kişileri de koruduğunu belirtmesidir⁴⁹. Mahkeme, şirketi, devletin keyfi güç kullanımının mağduru olarak nitelendirmiştir.

Siyasi iktidar-şirket ilişkileri açısından *Agrokompleks* kararı da önemlidir. Başvuru şirket haklarında açılan iflas davasında yoğun siyasi baskılar nedeniyle iflas davasının sonucunun adil olmadığından ve mahkemelerin tarafsız veya bağımsız hareket etmediklerinden şikâyetçi olmuştur. Mahkeme kamu menfaatinin getirdiği talepler ile şirketin mal ve mülk dokunulmazlığına saygı gösterilmesi hakkının korunması gerekliliği arasında adil bir denge kurulmadığı düşüncesiyle şirketin adil yargılanma hakkı ile mülkiyet hakkının

46 *Stran Greek Refineries. S.A. v. Greece*, AİHM, Başvuru No: 13427/87, K.T. 12.05.1993. Ayrıca bkz. *Agrotexim Hellas SA and Others v. Greece*, AİHM, Başvuru No: 14807/89, K.T. 24.10.1995.

47 *OAO Neftyanaya Kompaniya Yukos v. Russia*, AİHM, Başvuru No: 14902/04, § 551, K.T. 20.09.2011.

48 *OAO Neftyanaya Kompaniya Yukos v. Russia*, § 575.

49 *OAO Neftyanaya Kompaniya Yukos v. Russia*, § 551, 613, 616.

ihlal edildiğine hükmetmiştir⁵⁰. *Yukos ve Agrokompleks* kararları insan hakları hukukunun şirketler için ne kadar önemli olduğunu bize göstermektedir. Devletin keyfi nitelendirilebilecek tasarruflarına karşı AİHS hayati güvenceler sunmaktadır.

Sözleşmenin kanunsuz ceza olmaz ilkesini düzenleyen 7. maddesi de mülkiyet hakkı ile bağlantılı olarak mağdur şirketler için kullanılmıştır. Bir başvuruda AİHM, başvurunun varlıklarına keyfi biçimde el konulmasının Sözleşmenin 7. maddesi ile mülkiyet hakkının ihlal edildiğine hükmetmiştir⁵¹. Şirketlerin mülkiyet haklarının korunmasında Mahkeme titiz davranmakla beraber bazen bu gerçek kişilerin Sözleşmedeki başka haklarının tanınmaması sonucunu da doğurmaktadır. Mesela Mahkeme, gerçek kişilerin ifade özgürlüğü ile şirketlerin mülkiyet hakkı çatıştığında tercihini şirketlerden yana kullanmıştır. İngiltere’de yeşil bir alan üzerinde inşa edilecek binaya karşı çıkmak için bir alışveriş merkezinde çevreci aktivistler tarafından stand açılmasının otoritelerce engellenmesinde AİHM konuyu ifade özgürlüğü çerçevesinde incelemiş ve alışveriş merkezi sahibi şirketin mülkiyet hakkını ifade özgürlüğünün önünde görmüştür⁵². Mahkemeye göre kamuya açık özel mülkiyet alanlarında ifade özgürlüğü mülkiyet hakkı lehine kısıtlanabilir.

AİHM’in şirketler için verdiği mülkiyet, adil yargılanma ve ifade özgürlüğü ihlal kararları Sözleşme metninin lafzıyla uyumluyken, Mahkeme 8. maddede genişletici bir şekilde yorumlayarak şirketleri de bu maddenin sağladığı güvenceler kapsamında görmektedir. *Niemietz* davasında 8. maddedeki konut kavramı Mahkemece bazı işyerlerini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir⁵³. Polisin konuta veya iş yerine girmesi gibi mal ve mülk dokunulmazlığına saygı hakkına yapılan müdahaleler 8. madde ve mülkiyet hakkı çerçevesinde incelenmiştir. *Niemietz* davasında konutun bir bölümünün avukat yazıhanesi olarak kullanılması söz konusuysen *Stes Colas Est ve Diğerleri* davası bir inşaat şirketinin rekabeti önleyici faaliyetlerinden şüphelenen Fransız soruşturmacıların arama izni olmadan şirket binalarına girmesiyle ilgiliydi. Şirket “konutunun” basıldığı iddiasıyla 8. maddenin ihlal edildiğini öne sürmüştür. Maddedeki ko-

50 *Agrokompleks v. Ukraina*, AİHM, Başvuru No. 23465/03, K.T. 09.12.2013.

51 *Sud Fondi Srl and Others v. Italy*, AİHM, Başvuru No. 75909/01, K.T. 20.01.2009.

52 *Appleby and Others v. The United Kingdom*, AİHM Başvuru No: 44306/98, K.T. 06.05.2003, § 47.

53 *Niemietz v. Germany*, AİHM, Başvuru No: 13710/88, K.T. 16.12.1992, § 30. Aynı yönde başka bir karar için bkz. *Petri Sallinen and Others v. Finland*, AİHM, Başvuru No: 50882/99, K.T. 27.09.2005,

nut kavramı şirketlerden ziyade şahıslara ait bir kavramdır çünkü maddede konut, aile ve özel hayat kavramlarıyla birlikte kullanılmıştır. Buna rağmen Mahkeme, başvuruçunun şirket olmasını dikkate almayarak, başvurunun Sözleşmenin temel değerlerinden olan hukukun üstünlüğünün gelişimine katkı yapıp yapmadığına bakmıştır. AİHM, konuta saygı hakkının öznesinin gerçek kişiler olabileceği gibi tüzel kişiler de olabileceğinden hareketle 8. maddenin bir şirketin genel merkezi, şubesi veya iş yerine saygı gösterilmesi hakkını içerir bir şekilde yorumlanmasının zamanının geldiğini belirterek müfettişlerin, başvuruçulara ait yerlere, arama izni olmadan girmelerinin 'konuta' tecavüz teşkil ettiğine karar vermiştir⁵⁴.

Mahkeme, ihlal sonucunun 8. maddenin taşıdığı, yetkili makamların keyfi müdahalesine karşı koruma amacı ile de uyumlu olduğunu dile getirmiş ve "konut" terimini özerk bir kavram olarak yorumlamıştır. Bu yorumu yaparken *Niemietz*'de ilk defa vurguladığı Sözleşmenin Fransızca metninde yer alan *domicile* teriminin İngilizce metindeki "home" kavramından daha geniş anlamlar taşıdığına dikkat çekmiştir⁵⁵. "Domicile" kavramı "home"dan farklı olarak birey olmayanların ikametgâhı anlamını çıkarmaya müsaittir. Bu kavram özel yaşamın ve aile yaşamının geliştiği maddi olarak belirlenmiş yer anlamına gelmektedir. Sözleşme metninde *home* anlamına çok yakın olan Fransızca *chez*, *residance* veya *maison* kavramları değil de *domicile* kavramının tercih edilmesi AİHM'in bu tür konulardaki kararlarında etkili olmuştur⁵⁶. Her ne kadar 8. maddenin esas olarak bireysel insanları kapsadığı ve onların değerlerini koruduğu görüşü ağırlıklı olsa da, AİHM tüzel kişilerin de bu maddenin sunduğu güvencelerden yararlanabilecekleri kanaatinde. Konut ve işyeri arasındaki farkın genelde bulanıklaştığı modern çalışma biçimleri ve yaşam tarzlarının yaygınlığını göz önüne alırsak Mahkemenin zamana uygun bir içtihat geliştirdiğini söyleyebiliriz.

Mahkeme, şirketlerin manevi tazminat taleplerini de başvurunun özelliğine göre değerlendirmektedir. *Comingersoll* kararında yargılamanın uzunluktan dolayı başvuruçunun şirketin yönetici ve hissedarlarının şirketin yönetimi ve geleceği hususunda belirsizlik, endişe, tasa taşıdıklarını ve çeşitli zorluklarla karşılaştıklarını göz önüne alarak başvuruçunun şirket lehine manevi tazminata hükmetmiştir⁵⁷. AİHM, başvuruçunun bir tüzel kişi olmasından dolayı sadece

54 Stes Colas Est and Others v. France, AİHM, Başvuru No: 37971/97, K.T. 16.04. 2002, §§ 41-42.

55 Niemietz, § 30; Stes Colas Est, § 40.

56 Van der Sloot, Bart (2015), 'Privacy as Personality Right: Why the ECtHR's Focus on **Uterior Interests Might Prove Indispensable in the Age of 'Big Data'**, Utrecht Journal of International and European Law, S:80, C:31, s.41.

57 *Comingersoll S.A. v. Portugal*, Başvuru no: 35382/97, K.T. 06.04.2000, §§ 35-36.

gerçek kişiler için geçerli olan endişe, belirsizlik, stress gibi durumlarda söz konusu olan manevi tazminatın somut olayda geçerli olamayacağı yönündeki hükümet savunmasına itibar etmemiştir⁵⁸. Burada, her ne kadar başvuru duyuları ve endişeleri olmayan bir tüzel kişi ise de yargılamanın uzun sürmesi gerçek kişileri mağdur etmiş ve bunun giderimi için de manevi tazminata hükmedilmiştir.

B. BİRLEŞİK DEVLETLER YÜKSEK MAHKEMESİ

ABD Anayasasında tüzel kişilere açıkça anayasal haklar tanınmamakla beraber, Yüksek Mahkeme 1819'da verdiği bir karardan itibaren tüzel kişilerin çeşitli anayasal haklara sahip olduğuna hükmetmiş ve böylece gerçek kişilere tanınmış bazı anayasal haklar tüzel kişiler için de güvenceler getirmiştir⁵⁹. 1819'da tüzel kişilerin sözleşme hakkının tanınmasıyla başlayan bu süreç günümüzde ticari şirketlerin din özgürlüğüne sahip olduğunun kabul edilmesine kadar uzanmıştır. Yüksek Mahkeme 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında şirket tüzel kişilerinin Beşinci Ek Değişiklikteki usuli güvencelere sahip olduğu yönünde kararlar vermiştir⁶⁰. 1970'ler ve 80'lerde de haklı bir gerekçe ve mahkeme kararı olmadan yapılan arama ve el koymalara karşı şirketlerin Amerikan Anayasasının Dördüncü Ek Değişiklikteki haklardan yararlanabileceğine kabul eden kararlara da Yüksek Mahkeme tarafından hükmedilmiştir⁶¹. Örneğin, Mahkeme *Marshall v. Barlow* kararında iş güvenliği ve sağlığı için arama izni olmadan müfettişlere işyerine girme ve tehlikeli madde arama yetkisini veren bir yasa kuralını, mahkeme kararı olmadan aramaya eşdeğer görmüştür. Çalışanları korumak için yapılan bir düzenleme mahkeme kararı olmadan aramayı yasaklayan Dördüncü Ek Değişiklik kapsamında incelenmiştir⁶².

Aynı yıllarda şirketler özellikle tartışmalı konulardaki reklamları için Birinci Ek Değişiklikteki ifade özgürlüğü güvencelerinden yararlanmak ama-

58 Comingersoll S.A. v. Portugal, § 28.

59 Rubin, Dale (2010), 'Corporate personhood: How the courts have employed bogus jurisprudence to grant corporations constitutional rights intended for individuals', *Quinnipiac Law Review* S:2, C:28, s.523-584.

60 Beşinci Ek Madde "due process of law" hükümlerini düzenlemekte olup bu kavram usuli güvencelerin yanısıra federal ve eyalet tasarruflarının esasını da denetlemeyi içermektedir. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Altıparmak, Kerem, (1996), 'Due Process of Law Kavramının Amerikan Hukukundaki Yeri Üzerine Bir İnceleme', *AÜHF*, S:1-4, C:45, s. 219.

61 Pietranton, Erica (2012), 'One Case Expands and Another Narrows: Constitutional Rights as They Apply to Corporations', *Journal of Law / Commerce*, C:30, s. 141.

62 *Marshall v. Barlow's, Inc.*, 436 U.S. 307 (1978), <<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/436/307/case.html>>, s.e.t. 17.10.2016.

cıyla davalar açtılar ve Yüksek Mahkeme bu reklamlara dönük kısıtlamaların anayasal olmadığına hükmetmiştir⁶³. Şirketlerin ticaret amaçlı reklamlarının ticari ifade olarak değerlendirilip Birinci Ek Değişiklik altında anayasal güvence altına alınmasının yanısıra, şirketlerin bu madde kapsamında siyasi ifade özgürlüğü hakkına da sahip oldukları kabul edilmiştir⁶⁴. Bu konuyla ilgili olarak Mahkeme, *National Bank of Boston* kararında bir bankanın kendi iş sahasıyla ilgisi olmayan veya çok dolaylı olarak ilgili olan bir alanda kendi mali imkânlarını kullanarak seçmenlerin tercihlerini etkilemesini engelleyen bir yasayı bankanın siyasi ifade özgürlüğüne bir müdahale olarak değerlendirmiştir⁶⁵.

Yüksek Mahkeme bireylerle tüzel kişileri ifade özgürlüğü anlamında eşit gördüğünü *Citizens United* kararında en açık bir şekilde ortaya koymuştur. *Citizens United* adlı kar amacı gütmeyen ancak bazı büyük şirketlerce mali olarak desteklenen muhafazakâr bir kuruluş, 2008 seçim kampanyası sırasında Hilary Clinton aleyhine hazırladığı videoları yayınlamak isteyince, Federal Seçim Kurulu (FEC) bunun kampanya yasağını çiğnediği gerekçesiyle yayına izin vermemiştir. *Citizens United* kararında Mahkeme, Birinci Ek Değişikliğin konuşmacılar arasında ayırımı yapmadığı gerekçesiyle tüzel kişiliğin ifade özgürlüğünün ihlal edildiği sonucuna ulaşmıştı⁶⁶. Mahkeme için konuşmacının kimliği, kim olduğu önemli değildir ve dinleyicilerin de konuşmayı dinleme hakları vardır. Mahkeme şirketlerin de, vatandaşlar tarafından oluşturulmuş kurumlar olarak siyaset alanında diledikleri gibi hareket etme özgürlükleri olduğuna dikkat çekerek konuşmacıyı değil konuşmayı koruduğunu vurgulamıştır⁶⁷. Yüksek Mahkemeye göre şirketler sırf gerçek kişi olmadıklarından dolayı Birinci Ek Değişiklik altında farklı muameleye tabi tutulmamalıdır⁶⁸. Her ne kadar *Citizens United* bir ticari şirket değilse de Mahkemenin, kararında korporasyon kimliği (*corporate identity*) kavramını kullanması ve bunun da kar amaçlı şirketleri de kapsamı şirketlerin de gerçek kişilerle aynı ifade

63 Bu konuyla ilgili iki önemli karar için bkz. *Virginia Bd. of Pharmacy v. Virginia Citizens Consumer Council, Inc.*, 425 U.S. 748, 761 ve *Central Hudson Gas / Electric Corp. v. Public Service Commission of New York*, 447 U.S. 557 (1980), aktaran Pietranton, s. 141.

64 Bkz. *First National Bank of Boston v. Bellotti*, 435 U.S. 765, 777 (1978), aktaran Dale, s. 550.

65 Dale, s. 575-576.

66 *Citizens United v. Federal Election Commission*, 558 U.S. 310 (2010), <<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/558/08-205/opinion.html>>, s.e.t. 13.10.2016.

67 Brown Teneille R. (2013); **'In-Corp-o-Real: A Psychological Critique of Corporate Personhood and Citizens United'**, FSU Business Review, S:1,C:12, s. 48.

68 *Citizens United v. Federal Election Commission*, 558 U.S. 310 (2010), s. 25.

özgürlüğüne sahip olduğu anlamına gelmektedir⁶⁹. Mahkeme, tüzel kişilikleri siyasi konuşma özgürlüğüne sahip birey topluluklarından ibaret gördüğünden bu bireylerin oluşturduğu toplulukların düşünce hürriyetine sahip olduğunu kabul ederek kuruluşların ifade özgürlüğünün zenginlikleri veya güçlerinden dolayı kısıtlanmasının konuşmacının kimliğinden hareketle düşünce özgürlüğünün kısıtlanmasından farklı olmadığını vurgulamıştır.

Citizens United kararıyla anayasal hakların şirketler lehine genişlemesi önemli bir aşama kat etmişken, Yüksek Mahkeme daha da ileri giderek *Hobby Lobby* davasında şirketlerin din özgürlüğüne de sahip olduklarına hükmedecekti. Bu davanın konusunu Düşük Maliyetli Bakım Yasasının bir kuralının (ACA-Affordable Care Act) din özgürlüğünü ihlal ettiği iddiası oluşturmaktaydı. Bu yasaya göre 50 veya daha fazla tam zamanlı işgören çalıştıran işverenler çalışanlarına sağlık sigortası sunmakla yükümlüdürler. Bu sigorta kapsamına Federal İlaç Kurumu (FDA) onaylı tüm doğum kontrol yöntemleri de girmektedir⁷⁰. Bunlar arasında yer alan döllenmiş yumurtanın gelişmesine engel olan doğum kontrol biçimleri bazı dini inançlara göre kürtajdan farksızdı. Kiliseler ve kar amacı taşımayan dini kuruluşlar ACA'nın ilgili maddesinden muaf ve sağlık giderlerini sigortacıları karşılamaktaydı. Çok sayıda şirket, kürtaja eşdeğer gördükleri doğum kontrol yöntemlerinin bedellerini sağlık sigortası sistemine ödemeye zorlanmalarının din özgürlüklerini zedelediği gerekçesiyle bu düzenlemeye itiraz etti⁷¹. *Burwell v. Hobby Lobby Stores* davası bu konuda Yüksek Mahkeme içtihadını belirleyen karar oldu⁷². Dindar bir aileye ait olan *Hobby Lobby*, kar amaçlı bir şirket olup, kuruluş sözleşmesinde faaliyetlerini İncil ilkeleriyle uyumlu yürüteceğini ifade etmiştir. Şirket, kuruluş gayesi, misyon ve vizyon ifadelerine atıfla çalışanlarının sağlık sigortası primlerine katkı yapmasının *Restoration of Freedom of Religion Act* (RFRA-Dini Özgürlükleri Yeniden Düzenleme Yasası) yasasının ilk maddesinde yer alan hükümetin bir kişinin din özgürlüğünü kullanmasını zorlaştırmayacağı hükmünü çiğnediğini iddia etmiştir.

69 Oliver, s.670.

70 McDonnell, Brett H. (2015), 'The Liberal Case For Hobby Lobby', Arizona Law Review S:3, C:57, s. 885.

71 Berni, Andrew B. (2014), 'Furniture, car parts and model airplanes: The religious rights of for-profit corporations under the Affordable Care Act', Holy Cross Journal of Law and Public Policy, S:1, C:13, s.10

72 *Burwell v. Hobby Lobby Stores* 134 S.Ct. 2751 (2014), <https://www.supremecourt.gov/opinions/13pdf/13-354_olp1.pdf> s.e.t. 19.10.2016.

Mahkeme öncelikle RFRA'daki kişi kavramının şirketleri kapsayıp kapsamadığını tartışarak bu yasadaki kişi teriminin şirketleri de içerdiğini kabul etmiştir⁷³. Ancak bu şirketlerin din özgürlüğünü kullanmalarının mümkün olduğu anlamına gelmeli miydi? Ruhu ve bedeni, zihni olmayan bir hukuki varlık nasıl dini inançlara sahip olabilir ve bunları kullanabilirdi? Şirket sahiplerinin dini inançları olabilir; ancak bir şirketin inanç sahibi olması mümkün müdür? Mahkeme, şirketlerin Birinci Ek Değişiklik anlamında ifade özgürlüğüne sahip oldukları yönündeki içtihadına dikkat çekerek bireylerin belli amaçları gerçekleştirmek için sahip oldukları haklarını genellikle tüzel kişilikler biçiminde kullandıklarını not etti⁷⁴. Dolayısıyla sahibi olan ve onları kontrol eden insanların özgürlüklerini korumak için şirket de korunmalıydı. Şirket sahipleri anayasal haklarını şirket biçimi üzerinden iddia ederek bunun sağladığı hukuki kolaylıklardan da yararlanabilmekteydiler. Kar amaçlı bir ticari şirket olmak bu tüzel kişiliğin dini amaçlar taşımasına engel değildir⁷⁵. Şirketler kar amacı dışında dini veya seküler başka amaçlar taşıyabilirler. Sözleşmeler silsilesi içinde bir araya gelen gerçek kişilerin oluşturduğu yapay varlıklar olan şirketler dindar olamaz ama şirketi kontrol eden üyelerinin dini özgürlüklerini korumak için din özgürlüğüne sahipmiş gibi değerlendirilebilirler⁷⁶. Şirket sahibi hissedarların dini inançları bu şekilde şirket tüzel kişiliğine aktarılmaktadır. Şirketin kuruluş sözleşmesinde Hristiyan değerleri takip edeceğine dair bir ifade varsa, Mahkemeye göre bu şirket RFRA korumasından yararlanabilir⁷⁷. Bunun, sözleşme yapma, dava açma ve benzeri haklardan farkı yoktur. *Hobby Lobby* hisseleri borsada işlem görmeyen ve aynı aileden az sayıda hissedara sahip bir şirkettir. Mahkeme burada şirketin bu özelliğine *closely-held* ibaresiyle dikkati çekmekte ve halka açık bir şirket söz konusu olsaydı farklı bir karar verebileceğinin işaretlerini de vermektedir⁷⁸. Nitekim çok sayıda hissedarı olup, bunlardan bazıları ilgili ülke vatandaşı dahi olmayan şirketlerin hissedar olduğu durumlarda hakla bağlantılı gerçek kişileri belirlemek hiç de kolay değildir⁷⁹.

Hobby Lobby'de Mahkeme şirketi bireysel kişilerin bir organizasyonu

73 Burwell v. Hobby Lobby Stores 134 S.Ct. 2751 (2014),s. 18-20, 29.

74 Burwell v. Hobby Lobby Stores 134 S.Ct. 2751 (2014), s.18.

75 Burwell v. Hobby Lobby Stores 134 S.Ct. 2751 (2014), s. 23

76 Sepinwall, Amy J. (2015), 'Coprporate Piety and Impropriety: Hobby Lobby's Extension of RFRA Rights to the For-Profit Corporation', Harvard Business Law Review S:5, s. 184.

77 McDonnell, s. 793.

78 Mahkemenin bu kavrama atfettiği önem kullanma sıklığından da anlaşılabilir. Kararın özetinde (*syllabus*) dört kere, kararın ana metninde (*opinion*) ise dokuz kere (s. 1,12, 14, 29, 30, 31, 46, 49) bu terim kullanılmıştır. Bkz. Burwell v. Hobby Lobby Stores, Inc. 134 S. Ct.2751, 2771(2014).

79 Blair/Pollman, s. 1738.

olarak görmekteydi. Birey ibadet yapabilir şirket kişisi de bireylerin toplamıdır o halde şirket dini inanca, faaliyete sahip bir kişidir⁸⁰. Bir şirketin kurucularının ticari faaliyete girdikleri andan itibaren kendi dini inançlarını, işgörenleri veya müşterilerine yansıtma imkânını yitirdiği söylenebilir. Bununla beraber sadece kilise ve kiliseye bağlı kuruluşlara din özgürlüğü tanınmasının bu özgürlüğü çok sınırlandırdığı düşünülebilir. Bir şirket kuruluş amaçları içinde dini amaçlar içeriyorsa işgörenleri, müşterileri ve ürünleriyle olan etkileşiminde bunu yansıtıyorsa din özgürlüğü kullanıyor demektir⁸¹. *Hobby Lobby*'de doğum kontrolüyle ilgili ACA kuralının şirket sahiplerinin din özgürlüğünü ciddi biçimde zedelediği doğru olmakla birlikte olaya sadece şirket sahiplerinin din özgürlüğü açısından bakarsak şirket çalışanlarının din özgürlüğü de dâhil olmak üzere diğer haklarının bundan nasıl etkileneceğini atlamış oluruz.

Yüksek Mahkemenin kararının özü bir kişinin din özgürlüğünden yararlanabildiğini, şirketlerin de bireyler toplamından oluştuğunu göz önüne alarak şirketlerin din özgürlüğü olan kişiler olduğuna kabul etmesine dayanmaktadır. Burada, tüzel kişiliği kontrol eden sermaye sahiplerinin dini inançları doğrultusunda kar amaçlı bir şirket normalde uyması gereken bir kuraldan muaf tutularak çalışanlarına sunduğu sağlık sigortası paketinden doğum kontrolünü dışlama hakkına sahip olmuştur. Karara katılmayan bir yargıcın karşılığında belirttiği gibi böyle bir durumda şirket sahiplerinin kendi dini düşüncelerini tüm şirket üyelerine empoze etme ihtimali ortaya çıkabilir⁸². Şirketin din hakkının olması çalışanlarının diğer haklarının önüne geçerek onların bir dini topluluğun gönüllü üyeleri gibi algılanmasına neden olabilir⁸³. Bünyesinde 13.000 kişi çalıştıran bir şirket kaçınılmaz olarak farklı dini inançlara sahip veya herhangi bir inancı olmayan insanları içerir. Şirketler çalışanları korumak için getirilen çeşitli düzenlemelerden din özgürlüğü adına muafiyet isteyebilirler ve şirketin kontrol edenlerinin din özgürlüklerinin korunması işgörenlerin din özgürlüklerinin korunmasından öncelikli hale gelebilir⁸⁴. Kar amacı güden ticari şirketler dini bir niteliği veya hassasiyeti olan kutsal dini örgütler değildirler. Din özgürlüğünün temelinde gerçek kişilerin dini vicdanlarına say-

80 Cismas/Cammarano, s. 6.

81 Berni, s. 11.

82 Burwell v. Hobby Lobby Stores 134 S.Ct. 2751 (2014), J. Ginsburg'un karşı oyu s. 32.

83 Cohen Jean L. (2015), 'Freedom of Religion, Inc.: Whose Sovereignty', Netherlands Journal of legal Philosophy, S:3, C:44, s. 183.

84 Corbin, Caroline Mala (2015), 'Corporate Religious Liberty', Constitutional Commentary S:2, C:30, s. 305, 308.

gı yatmaktadır ve bu şirketlerin sahip olmadığı bir özelliktir⁸⁵. Üstelik burada şirket hem din özgürlüğünü kullanmanın avantajına hem de sağlık sigortası harcamalarında azalmanın faydasına sahip olmaktadır⁸⁶. Bu kararla birlikte şirketler din özgürlüklerine müdahale olduğu iddiasıyla bazı yasaların kendilerine uygulanmamasını talep edebilirler ve bu şekilde çalışanlarının dini özgürlüklerini ve maddi ve manevi varlığını, kişiliğini geliştirme gibi diğer bazı haklarını daraltabilirler⁸⁷.

C. TÜRK ANAYASA MAHKEMESİ

Türk Anayasasında temel hakların öznesi ifade edilirken herkes ibaresi kullanılmıştır. Dolayısıyla daha önce de belirttiğimiz gibi tüzel kişiler 12. madde bağlamında, temel haklara sahip olmakla birlikte ancak anayasa ve kanunlarda açıkça ifade edilen hakların öznesi olabilmektedirler. Kar amaçlı özel hukuk tüzel kişileri mülkiyet, sözleşme ve hak arama hürriyeti haklarını sıklıkla kullanırken siyasi parti, dernek, sendika ve kilise gibi tüzel kişiler de yukarıdaki haklara ek olarak kendi alanlarıyla ilgili temel haklardan anayasa ve ilgili kanunlar çerçevesinde yararlanabilmektedir. Kar amacı güden özel hukuk tüzel kişilerinden basın yayın alanında faaliyet gösterenler de düşünce, haberleşme ve basın hürriyetleriyle ilgili olarak hak sahipliği iddia edebilmektedirler.

Bireysel başvurunun kabul edilmesinden önce şirket tüzel kişileriyle ilgili çok az sayıda başvuru Anayasa Mahkemesinde iptal ve itiraz davalarının konusu olmuştur. Mahkeme, bu konuda verdiği kararlarda tüzel kişilerin de cezai sorumluluğunun bulunduğu hükmederek tüzel kişilere yapılarına uygun cezalar verilmesinin Anayasaya aykırılık oluşturmayacağını kabul etmiş ve bu içtihadını sürdürmüştür⁸⁸. Buna karşılık Mahkeme, bir yayın organı sahibi olan şirketin hakaret nedeniyle para cezasıyla cezalandırılmasını Anayasanın 36. ve 38. maddelerine aykırı bularak ilgili kuralı iptal etmişti⁸⁹. İptal edilen kuralın tüzel kişiliğe kendisine savunma imkânı tanımaması Mahkemenin kararında etkili olmuştur. Mahkeme burada, özel hukuk tüzel kişisinin adil yargılanma hakkını korumuştur.

85 Lupu, Ira C. (2014), 'Hobby Lobby and the Dubious Enterprise of Religious Exemptions', Harvard Journal of Law and Gender, S:1, C:38, s. 78.

86 Tushnet, Mark (2014), 'Do for-profit corporations have rights of religious conscience?', Cornell Law Review C: 99, s. 76-82.

87 Cismas/Cammarano, s. 39.

88 Bkz. AYM, E: 1963/101, K: 1964/49, T: 16.06.1964; AYM, E: 1988/15, K: 1989/9, T: 14.02.1989.

89 AYM, E: 1991/2, K: 1991/30, T: 19.09.1991.

Şirketlerin Anayasa Mahkemesine mağdur sıfatıyla gelebilmelerinin önu bireysel başvuru yolunun kabul edilmesiyle açılmıştır. Özel hukuk tüzel kişileri sadece tüzel kişiliğe ait haklarının ihlal edildiği gerekçesiyle bireysel başvuru yapabilirler. Anayasa Mahkemesi yalnızca üyelerinin haklarını etkileyen müdahalelerden dolayı, onlar adına üye oldukları örgüt tarafından yapılan başvurularda, topluluğun tüzel kişiliğine ait herhangi bir hakkına müdahalede bulunulmadığı ve doğrudan etkilenme şartının gerçekleşmediğinden hareketle kişi bakımından yetkisizlik nedeniyle kabul edilemezlik kararları vermiştir⁹⁰. Tüzel kişilikle bağ kurulan durumlarda ise kabul edilebilirlik kararı verilebilmektedir⁹¹. Bu tür başvurular genel olarak kar amacı taşımayan özel hukuk tüzel kişileri tarafından yapılmaktadır.

Tıpkı diğer bireysel başvurularda olduğu gibi şirketler tarafından yapılan başvurularda da öncelikle kabul edilebilirlik incelemesi yapılmaktadır. Mesela, bireysel başvuru yapmadan önce tüzel kişiliğinin sona ermesi durumunda başvuru ehliyeti kalmayan şirketin başvurusu kişi yönünden yetkisizlik nedeniyle kabul edilemez bulunmuştur⁹². Şirketlerin güncel ve kişisel bir hakkı doğrudan etkilenmezse tüzel kişiliğe ait bir hak da ihlal edilmiş olmayacağından, başvurular mağdur statüsünü kazanamamaktadırlar⁹³. Dolayısıyla bu gibi başvurularda da kişi yönünden yetkisizlik kararı verilmektedir.

Kabul edilebilirlik aşamasını geçip, hak ihlali sonucuna ulaşılan şirket bireysel başvurularına baktığımızda Anayasanın 36. maddesinde belirtilen adil yargılanma hakkı kapsamında yer alan makul sürede yargılanma hakkıyla ilgili ihlal kararları öne çıkmaktadır. Bu konudaki ilk kararlarından birinde Mahkeme, konusu karmaşık olmayan (bir çekin icra takibi) ve sadece iki gerçek kişi ve bir tüzel kişi arasında geçen dava sürecinin beş yıl üç ay sürmesinin şirket tüzel kişisinin makul sürede yargılanma hakkını ihlal ettiği sonucuna ulaşmıştır⁹⁴. Adil yargılanma hakkının içinde görülen mahkemeye erişim hakkı ile ilgili olarak şirketler lehine ihlal kararları verilmiştir⁹⁵.

90 Türk Pediatrik Onkoloji Grubu Derneği, Başvuru No: 2012/95, K.T.25/12/2012, §23; Yusufeli İlçesini Güzelleştirme Yaşatma ve Kültür Varlıklarını Koruma Derneği, Başvuru No: 2013/1212, K.T.12/09/2013, §§ 22, 23. Bu ve aşağıdaki kararlar, Mahkemenin web sayfası olan, www.anayasa.gov.tr adresinden alınmıştır.

91 Mansur Yavaş ve Cumhuriyet Halk Partisi Başvuru No: 2014/5425, K.T.23/7/2014 § 26; Metin Bayyar ve Halkın Kurtuluş Partisi, Başvuru No: 2014/15220, K.T.04/08/2015 § 43.

92 Çağ Ağaç Sanayi Ticaret ve Nakliye Ltd. Şti. Başvuru No: 2013/6825, K.T.07/01/2016, §§ 45-46.

93 Santa Farma İlaç Sanayi A.Ş., Başvuru No: 2013/5554, K.T. 06/02/2014, § 36.

94 Muhittin Kaya ve Muhittin Kaya İnşaat Taahhüt Madencilik Gıda Turizm Pazarlama Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti. Başvuru No: 2013/1213, K.T.4/12/2013, §§ 58-59. Benzer bir karar için bkz. Alba İnşaat Tic. Ltd.Şti, Başvuru No: 2013/1313, K.T.26/2/2015, §§ 70-71.

95 Bkz. Bubo Çelik, Başvuru No: 2013/3954, K.T.26/02/2015, § 62.

Anayasanın 38. maddesindeki suç ve cezada kanunilik ilkesine uyulmaması da şirketler lehine hak ihlali kararlarının çıkmasına neden olmuştur. İlgili kanunda öngörülmeyp, sadece bir genelge ile getirilen bir bildirim yükümlülüğüne uyulmaması sonucunda şirket tüzel kişiliğine idari para cezasının verilmesini Anayasa Mahkemesi 38. maddenin ihlali olarak değerlendirmiştir⁹⁶.

Şirketlerin hak ihlaline uğradıklarını iddia ettikleri en önemli konulardan biri de mülkiyet hakkıdır. Anayasa Mahkemesi de bu konuda çeşitli ihlal kararları vermiştir. Bunlardan en önemlilerinden birinde bir bankadan, çalışanlarının kurduğu bir vakfa şubeleri itibarıyla yaptığı katkı payı ödemeleri üzerinden vergi ve ceza tahsil edilmesini, Mahkeme Anayasa'nın 35. maddesinde güvence altına alınan mülkiyet hakkının ihlali olarak değerlendirmiştir⁹⁷. Vergi idaresi bankanın vakfa yaptığı ödemeyi bir ücret gibi tanımlarken Mahkeme bunu katkı payı olarak görmüştür. Söz konusu başvuruda, Mahkeme, ihlalin giderimi için yeniden yargılama yoluna başvurulmasında hukuki açıdan bir yarar bulunmadığını söyleyerek başvurucudan tahsil edilen miktarın yasal faiziyle birlikte tazminat olarak ödenmesine hükmetmiştir.

Anayasa Mahkemesi hak arama hürriyeti ve mülkiyet haklarıyla ilgili olarak şirketler lehine verdiği hak ihlali kararlarının yanısıra basın yayın ve internet şirketlerini kapsayacak şekilde ifade özgürlüğü ihlalleri de tespit etmiştir. Mahkeme, özellikle internet erişimine yönelik müdahaleleri ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirmiştir. Bu çerçevede *youtube* adlı internet sitesine erişimin engellenmesini konu alan başvuru önemlidir. *Youtube LLC* başvurusunda şirket anılan internet sitesinin sahibi olmasının yanında kullanıcı durumunda bulunduğunu ifade ederek ticari bir şirket olması nedeniyle ticari faaliyetlerinin tanıtımında sitenin etkin olarak kullanıldığına dikkat çekmiştir. Mahkeme, ilk olarak siteye erişimin tamamen engellenmesine yönelik müdahalenin, yeterince açık ve belirgin bir kanuni dayanağa sahip olmadığını ve bu yönüyle başvurucular açısından öngörülebilir nitelikte bulunmadığı tespitinde bulunmuştur. Bunu takiben, söz konusu internet sitesinden yararlanan tüm kullanıcıların ifade özgürlüğüne ağır müdahale niteliğinde olan ilgili idari

96 Karlis A.Ş. Başvuru No: 2013/849, K.T.15/04/2014, §§ 43-44.

97 Türkiye İş Bankası A.Ş. [GK], Başvuru No: 2014/6192, K.T.12/11/2014, § 61; Türkiye İş Bankası Şubeleri B. No: 2014/6193,15/10/2015, § 60. Mülkiyet hakkının ihlal edildiği yönündeki şirket başvurularından bazıları için bkz. Akel Gıda San. ve Tic. A.Ş. Başvuru No: 2013/28, K.T.25/02/2015 §§ 52-53; Garanti Bankası A.Ş. Başvuru No: 2013/4553, 16/04/2015, §§ 73-74; Akün Gıda Maddeleri Sanayi ve Ticaret A.Ş. Başvuru No: 2013/6361, K.T.06/05/2015, §§ 45-46; Tam Petrol Ürünleri Alım Satım Ltd. Şti. B.No: 2013/2131, 10/6/2015 §§ 61-62.

işlemin, Anayasa'nın 26. maddesinde güvence altına alınan ifade özgürlüğü-nü ihlal ettiği sonucuna ulaşmıştır⁹⁸. Böylece bu davada başvuru arasında olan gerçek kişilere ek olarak şirketin de ifade özgürlüğünün ihlal edildiği tespiti yapılmıştır.

Youtube başvurusunda internet sitesi sahibi ve yayıncısı olan şirketin ifade özgürlüğü tanınırken, *Medya Gündemi* başvurusunda yayıncı şirketin ifade özgürlüğünün yanında Anayasanın 28. maddesinde güvence altına alınan basın özgürlüğünden de yararlandığı kabul edilmiştir. İnternet üzerinden ekonomi gazeteciliği yapan bir sitede borsada faaliyet gösteren iki şirkete ilişkin bazı iddia ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bunları içeren haber kişilik haklarına saldırı olduğu gerekçesiyle yerel mahkeme kararıyla siteden kaldırılmıştır. Anayasa Mahkemesi ilk olarak internet gazeteciliğinin 28. madde kapsamında görülüp görülemeyeceğini tartışmış ve başvurusunun yürüttüğü faaliyetin geleneksel gazetecilik faaliyetine yakınlığını dikkate alarak basın özgürlüğü güvencesinden yararlanması gerektiğini kabul etmiştir⁹⁹. Mahkeme, siteden kaldırılan haberin toplumu yakından ilgilendiren ve kamu yararı bulunan ticari ifadeler olduğunu vurgulayarak başvuru şirketin ifade ve basın özgürlüğüne yapılan müdahalenin başkalarının şöhret ve haklarının korunması için demokratik toplum düzeninde gerekli bir müdahale olmadığı kanaatine varmıştır¹⁰⁰. Bu karar hem ticari ifadeler için sağladığı güvenceler hem de internet gazeteciliğini basın özgürlüğü kapsamında görmesi açısından bu alanda faaliyet gösteren şirketler için önem taşımaktadır.

II. DEĞERLENDİRME

Şirketlerin insan hakları alanında hukuki yükümlülüklerinin olmadığını iddia ederken, aynı alanda hak öznesi olmayı talep etmeleri aslında bir çelişkiyi yansıtmaktadır. Nitekim Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi bir şirketin hak ihlali iddiasıyla AİHM'e başvuru yapabilirken bir bireyin özel bir şirket tarafından haklarının ihlal edildiği iddiasını AİHM'e taşıyamadığına dikkat çekmiştir¹⁰¹.

98 Youtube Llc Corporation Service Company ve diğerleri (GK), Başvuru No: 2014/4705, K.T.29/05/2014, § 64; R.V.Y. A.Ş. Başvuru No: 2013/1429, K.T.14/10/2015 §§ 56-58, 64.

99 Medya Gündemi Dijital Yayıncılık Ticaret A.Ş. (GK) Başvuru No: 2013/2623, K.T.11/11/2015, §§ 36-37.

100 Medya Gündemi Dijital Yayıncılık Ticaret A.Ş. §§ 53-54.

101 Council of Europe Parliamentary Assembly, 'Resolution 1757 (2010) Human Rights and Business', <http://www.assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta10/ERE_S1757.htm>, s.e.t. 12.06.2016.

Gerek anayasal haklar tespit edilirken gerekse de uluslararası insan hakları sistemi ve hukuku oluşturulurken kar amaçlı ticari ortaklıkların bu haklardan ne derecede yararlanabilecekleri üzerinde pek durulmamıştı. Bu haklar esas olarak gerçek kişiler için güvence sağlamak amacıyla geliştirilmiş olsa da tüzel kişiler de niteliklerine uygun olmak şartıyla bunlardan yararlanabilmektedirler. Sözleşme hürriyeti, mülkiyet ve adil yargılanma gibi haklar kar amaçlı tüzel kişilerin en çok başvurduğu haklardır ve genel olarak şirketlerin bu hakların öznelere olması da kabul görmektedir. Buna karşılık şirketlerin “insan” haklarıyla insanların insan haklarının çatışması ve geleneksel olarak şirketler için düşünülmemeyen din özgürlüğü gibi bazı haklardan da, en azından ABD’de yararlanmaya başlamaları yeni bir duruma işaret etmektedir. Şirketlerin insanlaştırılması olarak nitelendirilebilecek bu gelişmeler gelecekte şirketlerin yaşam hakkı, seçme ve seçilme hakkı ve kötü muamele gibi hak iddialarının önünü açabilir¹⁰². Bütün bunların nasıl uygulanacağı sorununun da yapay zekâ çağında aşılması ihtimal dâhilindedir. Peki, böyle bir durum, mesela demokratik toplum düzeninin oluşmasına ve pekişmesine bir katkı yapabilir mi? Bu soruya olumlu cevap vermek, en azından bugün itibarıyla pek mümkün gözükmemektedir.

Aslında, şirketlerin hükümet müdahalelerine karşı insan haklarını bir koruma aracı olarak kullanma gayreti içinde olduklarını söyleyebiliriz. Bununla beraber, özellikle çok uluslu şirketlerin yaptıkları yatırımlarla ilgili bazı ekonomik hakları insan hakkı olarak kullanma çabaları insanların insan haklarının etkisizleşmesi sonucunu doğuracaktır¹⁰³. İnsan hakları kisvesi altında meşrulaştırılmaya çalışılan bazı ekonomik haklar, Meksika örneğinde gördüğümüz gibi anayasalarda teminat altına alınan temel haklara karşı bir tür öncelik kazanabilir. Küresel ölçekte faaliyet gösteren dev bir şirket geliştirmekte olan bir ülkedeki yatırımından dolayı o ülke tarafından mağdur edilebilir ama bunun insan hakları ihlali olarak görülmesi çok da doğru değildir. Uluslararası yatırım hukukunun yatırımcıların haklarını korumak için insan hakları hukukunu kullanması güçlünün zayıf karşısında kendisini mağdur ilan etmesinin önünü açacaktır.

Amerikan Federal Yüksek Mahkemesinin, Amerikan Anayasasında gerçek kişiler için öngörülen anayasal hakları şirketler de dâhil olmak üzere tüzel kişiler lehine genişletme eğiliminde olması dikkati çekmektedir. Yüksek Mahkemenin kar amaçlı şirketler için din özgürlüğünü tanıması şirketlerin anaya-

102 Winfried H. A. M. Van den Muijsenbergh/Sam Rezai, (2012), ‘Corporations and the European Convention on Human Rights’, Pacific McGeorge Global Business / Development Law Journal, S:1, C: 25, s.60.

103 Lafont, s. 21.

sal haklardan yararlandırılmasının ulaştığı noktayı göstermesi açısından çarpıcı bir örnektir. ABD anayasa yargısında tüzel kişilik hakları genelde gerçek kişi haklarının türevi olarak değerlendirilmektedir. Şirketler, şirket oldukları için değil bünyelerinde insanlar olduğu için bazı haklara sahip olabilmektedirler. Mahkeme, anayasal hakların şirketleri hak sahibi yapacak şekilde genişletilmesinin amacının şirket yöneticileri, hissedarları ve çalışanlarının haklarını korumak olduğunu vurgulamaktadır. Yönetici, işgören gibi şirket üyelerinin hakları tüzel kişilik aracılığıyla korunuyorsa şirketler türev insan haklarından bu gerçek kişileri korumak amacıyla yararlanabilirler¹⁰⁴.

Tüzel kişilerin arkasındaki gerçek kişilerin haklarını korumak ilk bakışta gayet masumane bir gerekçe olarak dursa da, şirketle ilgili gerçek kişiler arasındaki güç farklılıklarını göz ardı etmemek gerekir. *Hobby Lobby*'de din özgürlüğü korunanlar şirketin sahipleriydi, çalışanları değil. Bir şirkete anayasal koruma sağlamadan evvel mahkeme şirketin söz konusu hakla bağlantılı bir amaç için kişi gruplarının bir araya gelip gelmediğini tespit edebilmelidir¹⁰⁵.

Şirketlerin haklarının korunmasının özel kişiler ve toplumun haklarının korunmasına katkı yaptığı bir gerçek olmakla beraber, bunu Amerikan Yüksek Mahkemesinin taşıdığı noktalara götürmek hususunda dikkatli olmak gerekmektedir. Bu konuda, AİHM'nin tutumu makul gözükmemektedir. AİHM, şirketleri AİHS kapsamındaki adil yargılanma, özel hayatın gizliliği ve düşünce özgürlüğü haklarının öznesi olarak görmektedir. Mahkeme, şirketlerin yukarıdaki haklarla ilgili başvuruları Sözleşme ilkelerini geliştirecekse ve tüm topluma fayda sağlayacaksa iddiaları kabul edilebilir bulup, ihlal kararları verebilmektedir. Bunun güzel bir örneği olan *Colas Est* kararı hukukun üstünlüğünü pekiştirdiği için övgüye değerdir, ancak hukukun üstünlüğü veya demokratik toplum düzenine katkı gibi ilkelere sığınarak AİHS haklarını şirketler lehine yorumlamada çok da ileri gitmemek gerekir.

Türk Anayasa Mahkemesi şirket başvurularında şirketleri mağdur kabul edip, hak ihlali sonuçlarına ulaşmıştır. Şu ana kadar adil yargılanma, kanunsuz ceza olmaz ilkesi, mülkiyet, ifade ve basın özgürlüğü alanlarında ihlal kararları verilmiştir. Yayıncılık sektöründe faaliyet gösteren şirketlerle ilgili verilen ihlal kararları demokratik toplum düzeninin oluşumuna katkı sağlamıştır ve bu konudaki AİHM içtihatlarıyla da uyumludur. Türk Anayasa Mahkemesine

104 Gear, Anna (2010), **Redirecting Human Rights: Facing the Challenge of Corporate Legal Humanity** Houndsmill, Palgrave Macmillan, s. 33.

105 Blair, Margaret M./Elizabeth Pollman (2015), **'The Derivative Nature of Corporate Constitutional Rights'** William/Mary Law Review S:5, C:56, s. 1737.

şu ana kadar kar amaçlı bir özel hukuk tüzel kişinin özel hayat ve din özgürlüğü¹⁰⁶ gibi haklarla ilgili olarak herhangi bir başvurusu olmamıştır. Dolayısıyla, Mahkemenin böyle ihlal iddialarına karşı nasıl davranacağını şimdiden öngörmek mümkün olmamakla beraber Mahkemenin ilgili konu hakkındaki AİHM içtihadını dikkate aldığını vurgulamak gerekir.

SONUÇ

Şirketlerin hem uluslararası hem de ulusal düzeyde insan hakları sözleşmeleri, temel haklar bildirgeleri ve anayasalardan kaynaklanan haklara sahip olduklarını belirterek kendilerinin de insan haklarının öznesi olduğunu iddia etmeleri göreceli olarak yeni bir gelişmedir. Şirketlerin “insan” hakları olarak ifade edilen bu talepleri uluslararası yatırım tahkim hukukunda, Amerikan Yüksek Mahkeme kararlarında ve daha az ölçüde AİHM içtihadında etkili olmaya başlamıştır.

İnsan hakları akla genellikle kurbanların, zayıfların, mağdurların haklarını korumaya dönük çağrışımlar yaparken şirket veya ticari ortaklıklar ise güç, para ve çeşitli imtiyazları akla getirmektedir. Devlet gibi şirketler de bir iktidar yoğunlaşmasını, odaklaşmasını, kullanımını ve yapısını temsil etmektedir. İnsan hakları da temelde iktidarı sınırlandırmayı amaçladığından şirketlerin “insan” hakları olduğu iddiası kendi içinde tutarsız ve çelişkili görünmektedir. Bunun, devletin “insan” hakları olduğunu söylemekten çok da farkı yoktur. Elbette şirketler kendi amaçları ve işlevleri için gerekli olan haklardan yararlanmalıdır, ancak bu gerçek kişiler kadar geniş olmamalıdır, çünkü şirketler, gerçek kişilerden farklı olarak ahlaki ve metafiziksel anlamda kişilik sahibi değildirler. Her ne kadar şirketlerin temel hakları üyeleri olan gerçek kişilerin haklarından türetilmekte ve bu gerekçeyle meşrulaştırılmaktaysa da mülkiyet ve adil yargılanma gibi haklar açısından anlaşılabilir olan ve çok da tartışma yaratmayan bu kullanma, din özgürlüğü gibi alanlar için sorunlu olabilir. Bir hak, doğası gereği tüzel kişilik tarafından kullanılamayacaksa, tüzel kişiliğin o hakkın öznesi olması doğru olmayacaktır. Şüphesiz tüzel kişi olarak şirketler doğalarına uygun temel hakların öznesi olmalıdır, ama bunu genişletmeye çalışmak toplumsal eşitsizliklerin giderek arttığı bir dünyada mali imkânları olanların, mülk sahiplerinin tıpkı *Hobby Lobby*'de olduğu gibi haklardan daha fazla yararlanmaları gibi bir sonuç doğurabilir.

106 Dini kurum niteliği taşıyan özel hukuk tüzel kişileri din özgürlüğünün ihlali iddiasıyla bireysel başvuru yapabilmektedir. Örneğin, bkz. Mardin Süryani Katolik Kilisesi Vakfı, Başvuru No: 2013/757, K.T.13/06/2013.

KAYNAKÇA

Akipek, Jale G./Akıntürk, Turgut/Ateş Kahraman, Derya (2014) **Türk Medeni Hukuku Başlangıç Hükümleri Kişiler Hukuku**, 1. Cilt, İstanbul, Beta.

Altıparmak, Kerem, (1996), ‘**Due Process of Law**’ Kavramının Amerikan Hukukundaki Yeri Üzerine Bir İnceleme’, AÜHFHD 45(1-4): s.219-250.

Berni, Andrew B. (2014), ‘**Furniture, car parts and model airplanes: The religious rights of for-profit corporations under the Affordable Care Act**’, Holy Cross Journal of Law and Public Policy 13: s.9-47.

Blair, Margaret M./Pollman Elizabeth, (2015), ‘**The Derivative Nature of Corporate Constitutional Rights**’ William/Mary Law Review, 56(5): s.1673-1743.

Brown, Teneille R. (2013); ‘**In-Corp-o-Real: A Psychological Critique of Corporate Personhood and *Citizens United***’, FSU Business Review, 12: s.1-109.

Ciepley, David (2013), ‘**Neither Persons nor Associations: Against Constitutional Rights for Corporations**’, Journal of Law /Courts, 1(2): 221-245.

Cismast, Loana/Cammaranot, Stacy (2016), ‘**Whose Right and Who is Right? The US Supreme Court v. The European Court of Human Rights of Corporate Exercise of Religion**’ Boston University International Law Journal, 34: s.1-44.

Cohen, Jean L. (2015), ‘**Freedom of Religion, Inc.: Whose Sovereignty**’, Netherlands Journal of Legal Philosophy, 44(3): 169-210.

Corbin, Caroline Mala (2015), ‘**Corporate Religious Liberty**’, Constitutional Commentary 30: s.277-308.

Council of Europe Parliamentary Assembly, ‘**Resolution 1757 (2010) Human Rights and Business**’, <<http://www.assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta10/ ERES1757.htm>>, s.e.t. 22.09.2016.

Dale, Rubin (2010), ‘**Corporate personhood: How the courts have employed bogus jurisprudence to grant corporations constitutional rights intended for individuals**’, Quinnipiac Law Review 28: s.523-584.

Dhooge, Lucien J. (2007), ‘**Human rights for transnational corporations**’ Journal of Transnational Law and Policy, 16(2): s.197-249.

Emberland, Marius (2006), **The Human Rights of Companies: Exploring the Structure of ECHR Protection**, Oxford, Oxford University Press.

Gemalmaz H.B. (2013), '**Uluslararası Yatırım Tahkimi Hukuku ve İnsan Hakları Hukuku İlişkisi Üzerine Başlangıç Notları**': Uluslararası Tahkim Kongresi Tebliğ Kitabı, Ankara, Adalet Yayınevi: 56-97.

Gözler, Kemal (2011), **Anayasa Hukukunun Genel Teorisi**, (Cilt II), Bursa, Ekin.

Grear, Anna (2010), **Redirecting Human Rights: Facing the Challenge of Corporate Legal Humanity**, Houndsmill: Palgrave Macmillan.

Grear, Anna (2006), '**Human Rights-Human Bodies? Some Reflections on Corporate Human Rights Distortion, The Legal Subject, Embodiment and Human Rights Theory**', Law and Critique, 17: s.171-199.

Harding, Christopher/Uta Kohl/Naomi Salmon (2008), **Human Rights in the Market Place: The Exploitation of Rights Protection by Economic Actors**, Aldershot, Ashgate.

Hein, Van Kempen Piet (2011), '**The recognition of legal persons in international human rights instruments: protection against and through criminal justice?**', Pieth Mark ve Radha Ivory (Editörler), Corporate Criminal Liability: Emergence, Convergence and Risk, Dordrecht, Springer: s.355-389.

Işıkse, Türküler (2016), '**The Rights of Man and the Rights of the Man-Made: Corporations and Human Rights**', Human Rights Quarterly, 38(2): s.294-349.

Lafont, Cristina, (2016), '**Should We Take the Human out of Human Rights? Human Dignity in a Corporate World**', <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2768881>, s.e.t. 19.09.2016.

Lupu, Ira C. (2014), '**Hobby Lobby and the Dubious Enterprise of Religious Exemptions**', Harvard Journal of Law and Gender 38: s.35-101.

McDonnell, Brett H. (2015), '**The Liberal Case For Hobby Lobby**', Arizona Law Review 57: s.777-822.

Oliver, Peter, (2015), '**Companies and Their Fundamental Rights: A Comparative Perspective International and Comparative Law**', Quarterly, 64: s.661-696.

Orts Eric W./Amy Sepinwall (2015), '**Privacy and Organizational Persons**', *Minnesota Law Review* 99: s.2275-2322.

Pietranton, Erica (2012), '**One Case Expands and Another Narrows: Constitutional Rights as They Apply to Corporations**', *Journal of Law / Commerce*, 30: s.132-151.

Pollman, Elizabeth, (2014) '**A Corporate Right to Privacy**', *Minnesota Law Review*, 99 (1): s.27-88.

Scolnicov, Anat, (2013), '**Lifelike and Lifeless in Law: Do Corporations Have Human Rights?**', University of Cambridge Faculty of Law Research Paper No. 13/2013 <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2268537>, s.e.t. 08.09.2016.

Sepinwall Amy J. (2015), '**Coprorate Piety and Impropriety: Hobby Lobby's Extension of RFRA Rights to the for-profit Corporation**', *Harvard Business Law Review* 5: s.173-204.

Tushnet, Mark (2014), '**Do for-profit corporations have rights of religious conscience?**', *Cornell Law Review*, 99: s.70-86.

Winfried H.A.M. Van den Muijsenbergh/Sam Rezai (2012), '**Corporations and the European Convention on Human Rights**', *Global Business / Development Law Journal* 25(1): s.43-68.

Van der Sloot/Bart (2015), '**Privacy as Personality Right: Why the ECtHR's Focus on Ulterior Interests Might Prove Indispensable in the Age of 'Big Data'**', *Utrecht Journal of International and European Law*, 31(80): s.25-50.

Westin, Alan (1967), **Privacy and Freedom**, New York, Atheneum.